International Journal of Sanskrit Research 2017; 3(6): 215-218

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(6): 215-218
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 08-09-2017
Accepted: 09-10-2017

Somnath Chattopadhyay
Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
Shyampur Siddheswari
Mahavidyalaya, Ajodhya,
Howrah, West Bengal, India

Correspondence
Somnath Chattopadhyay
Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
Shyampur Siddheswari
Mahavidyalaya, Ajodhya,
Howrah, West Bengal, India

अभिज्ञानशाकुन्तले कालिदासस्य अद्भुतरसप्रयोगवैचित्र्यम्

Somnath Chattopadhyay

सारांश
काव्यस्यात्मा हि रसः। रसं विहाय कोऽप्यर्थो न प्रवर्तते। रसस्य प्रयोगदर्शनादेव कवीनां श्रेष्ठत्वं प्रणाणीभवति। तदर्थमेव आनन्दवर्धनेन उक्तम्– अस्मिन् विचित्रपरम्परावाहिनि काव्यसंसारे कालिदासादयः द्वित्राः पञ्चैषा वा महाकवय इति गण्यन्ते। साधारणतया रसस्य अष्टविधत्वमालंकारिकैरङ्गीकृतं परं नवमरसत्वेन शान्तोऽपि स्वीकृतः। तत्र नाटकेषु शृङ्गार-हास्य-वीराणां रसानामङ्गित्वमभ्युपगतम् । कालिदासेन अभिज्ञानशकुन्तलमिति नाटके सर्वेषां रसानां बहुविचित्रितः प्रयोगो विहितः। परम् अद्भुतरसस्य प्रयोगः साधारणतया कविभिः न क्रियते, किन्तु रसस्यास्य व्यवहारो मनोज्ञतया रोचिष्णुतया च कृतः कविकुलललामभूतेन कालिदासेन। इह प्रबन्धे कालिदासस्य श्रेष्ठनाटके अभिज्ञानशकुन्तलमित्यत्र अद्भुतरसस्य प्रयोगविधिः प्रदर्श्यते।

कुट शब्दः कालिदासः, अभिज्ञानशकुन्तलम्, रसः, विभाव-अनुभाव-व्यभिचारभावाः, स्थायिभावः, अद्भुतरसः, अङ्गिरसश्चेति।

प्रस्तावना
रसतत्त्वविषयकं मौलिकाभिमतं सर्वप्रथमं प्रदत्तं भरताचार्येण तदीये नाट्यशास्त्रे। तन्मतेन - 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः'।[1] रसं विना न कोऽपि पदार्थः प्रतिपद्यते – 'न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते'। नृत्यगीतादीनां सर्वेषां कलासाधनानां मुख्यं लक्ष्यं तावद्रसनिष्पत्तिरेव। दार्शनिकेन हेगेलमहोदयेन रसविषये कथितम् - 'The beautiful is the manifestation of idea' इति। रसास्वादनप्रसङ्गेन भरतेनोक्तम् – यथा हि नानाव्यञ्जनसंस्कृतमन्नं भुञ्जाना रसान् आस्वादयन्तः सुमनसः पुरुषाः हर्षादीन् च अधिगच्छन्ति, तथा नानाभावाभिनयव्यञ्जितत्वाद्वागङ्गसत्त्वोपेतान् स्थायिभावानास्वादयन्तः प्रेक्षका हर्षादींश्चाधिगच्छन्तीति कृत्वा ते नाट्यरसाः।[2] भोज्यपदार्थरसः नाट्यरसापेक्षया स्थूलः। पक्षान्तरेण नाट्यरसः लौकिकरसापेक्षया सूक्ष्मः। स खलु सामाजिकैरन्तरिन्द्रियैरेव गृह्यते।

आचार्येण भामहेन काव्यलक्षणानिरूपणे रस एव काव्यस्य प्रधानवस्तु इति स्वीकृतम्। रसविषये स पुनराह - 'रसैश्च सकलैः पृथक्'। तेनोक्तम् - 'स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुज्यते'। आचार्यो दण्डी रसशब्देन आस्वादनं बोधयति। तेनोक्तम्- 'येन माध्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रता'। आचार्यो वामनस्तु काव्यस्य गुणविशेषरूपेण रसं स्वीचार। सः गुणः कान्तिरिति। उद्भटः अलंकारसम्पृक्ततया रसस्यास्तित्वं स्वीकृतवान्।

आलंकारिकः आनन्दवर्धनो नाट्यरसमेव काव्यरसमिति मन्यते। धन्यालोकस्य लोचनटीकायाम् अभिनवगुप्त प्राह - 'शब्दसमर्प्यमानहृदयसंवादसुन्दरः विभावानुभाव-समुचितप्राग्विनिविष्ट-रत्यादिवासनानुराग-सुकुमारस्वसंविदानन्द-चर्वणाव्यापाररसनीयरूपो रसः'।[3] आत्मसंविदः प्रतीतिरेव रसः। रसस्य कोऽपि स्वरूपभेदो नास्ति।

विश्वनाथेन साहित्यदर्पणस्य तृतीय परिच्छेदे रसविषये कथितम् –

> "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणो तथा।
> रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम्"।।[4] इति।

रसविषये विश्वनाथस्य मनसि शङ्कैका उदेति - ननु करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्रसत्वं न स्यादेति। तेनोक्तम् –

---

[1] नाट्यशास्त्रम्. – ६।३४
[2] तत्रैव (प्रथमः खण्डः), पृः - २८९-२९०
[3] ध्वन्यालोकस्य वृत्तिः (१।४)
[4] साहित्यदर्पणः(३।१)

"करुणादपि रसे जायते यत् परं सुखम्।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्"॥[5] इति

अस्याः शङ्खायायाः निरसनाय तेनोक्तम् – न हि कश्चित् चेतनवान् आत्मनो दुःखाय प्रवर्त्तते। करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शणात् सुखमयत्वमेव। लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते इति लोक एव प्रतिनियमः। तथापि पुनः काव्ये सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते इति नियमादत्र कश्चिद् न दोषः।

मम्मटेनोक्तम् – सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनीयमानाध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैः अभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मकतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत् कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मेषितवेद्यान्तरशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकलहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार एव अभिन्नेऽपि गोचरीकृतश्चाध्यमानतैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुरः एव परिस्फुरन् हृदयमेव प्रविशन् सर्वाङ्गीनमेवालिङ्गन् अन्यात् सर्वमेव तिरोदधद् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन् अलौकिकचमत्कारी रसः।

आलंकारिकेन जगन्नाथेन रसविषयेऽपि उक्तम्– प्रमृष्टपरिमितप्रमातृत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग्विनिविष्टवासनारूपो रत्यादिरेर रसः।[6]

सर्व्वे आलंकारिकाः रसमेव हि काव्यस्य मुख्योपजीव्यमिति कथयन्ति। रससंख्यानिर्णये आलंकारिकेषु मतभेदाः सन्ति। रसालोचनं भरतस्य नाट्यशास्त्रे प्रथममेव प्राप्तमिति सत्यं परं नन्दिकेश्वर एव रसस्य आद्याचार्यः इति - 'रूपकनिरूपनीयं भरतः रसाधिकारिकं नन्दिकेश्वरः'। तेनोक्तम् –

"शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।
वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः"॥[7]

गवेषणायाः रीतिविज्ञानम्

इह प्रबन्धे मया संग्रहात्मकपद्धत्याः ('Accumulative Research') अनुसरणं कृत्वा कालिदासस्य अभिज्ञानशकुन्तलमित्यस्य नाटकस्य बहूनि संस्करणानि आश्रितानि । ततः नाटकस्यास्य अङ्कसप्तकमध्ये आदावेव अद्भुतरसस्य दश प्रयोगक्षेत्राणि संगृहीतानि । ततःपरं तेषां प्रयोगक्षेत्राणां नाटतत्त्वगतदिशा आलंकारिकदृष्ट्वा चाद्भुतरसस्य युक्त्या पर्यालोचनं विश्लेषणञ्च ('Analytical Research') विहितम् ।

अद्भुतरसस्वरूपम् आलंकारिकदृशा

रससंख्याविषये ऐक्यमत्ये सति आलंकारिकेषु सारभूतरसविषये वैमत्यं दृश्यते। वैद्यनाथेन निगदितं - शृङ्गार एव सारभूतः रसः। तेनोक्तम् -- 'शृङ्गारैको रसः'। विश्वनाथस्तु अद्भुतरसं मूलीभूतं रसं वदति। आचार्यस्य भरतस्य मतानुसारेण आदिरसाश्चत्वारः। यथा शृङ्गार-वीर-रौद्र-वीभत्साश्च। वीररसाज्जायते अद्भुतरसः –

"शृङ्गारादि भवेद्हास्यो रौद्राच्च करुणो रसः।
वीरच्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्वीभत्साच्च भयानकः"॥

केचित् आलंकारिकाः अद्भुतरसः एव अपरेषां सकलरसानाम् उत्सः इति कथयन्ति। दर्पणकारेणोक्तं – रसो लोकोत्तरचमत्कारप्राणः। अत्र चमत्कारस्य अर्थः विस्मयः। तेनोक्तम् - 'चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयपरपर्य्यायः'।[8] आलंकारिको नारायणः अद्भुतरस एव रसः इति स्वीकृतवान्।

संस्कृतालंकारिकैः अद्भुतरसस्य भूयसी आलोचना कृता। नाटकेषु साधारणतया अयमद्भुतरसः अङ्गरसरूपेण विराजते। नाट्यतत्त्वानुसारतः शृङ्गार-करुण-हास्य-वीररसाः अङ्गिरसरूपेण संस्कृतनाटकेषु विराजन्ते। एतत्सत्त्वेऽपि संस्कृतनाट्यतत्त्वे अद्भुतरसस्य विशिष्टं स्थानं दृश्यते। भरत-धनञ्जय-विश्वनाथ-प्रमुखाः आलंकारिका रसस्यास्य गुरुत्वं स्वीकुर्वन्ति। ते मन्यन्ते 'कार्यं निर्वहणेऽद्भुतम्'। अर्थान्नाटकस्यान्ते अद्भुतरसस्यावस्थितिः नाट्यकौशलदृष्ट्या आवश्यको निर्देशः। परन्तु अद्भुतरसमङ्गीकृत्य किमपि नाटकं न रचितम्।

एकादशे ख्रीष्टाब्दे आलंकारिकेन मम्मटाचार्येण तदीये 'काव्यप्रकाशे' ग्रन्थे अद्भुतरसविषये सविमर्षम् आलोचना कृता। तेनोक्तम् - 'विस्मयस्थायिभावको विस्मयजनककर्मकर्त्रालम्बनको विस्मयकर्माद्युद्दीपितश्चकिताद्यनुभावितो हर्षादिसंचारितोऽद्भुतः' [9] ।

अलंकारशास्त्रस्य नवाध्यायः सूचितः चतुर्दशख्रीष्टाब्दे। समयेऽस्मिन् आलंकारिकः विश्वनाथः अन्यतमः। तस्य ग्रन्थः 'साहित्यदर्पण' इति। ग्रन्थोऽयं दशमपरिच्छेदेन समाप्तः। ग्रन्थस्य तृतीये परिच्छेदे तेन रसविषये विस्तृता आलोचना कृता। अद्भुतरसविषये सूक्ष्मरूपेण तेन स्वमतं प्रकाशितम्। तेनोक्तं –

"अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्॥
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः।
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसंभ्रमाः॥
तथा नेत्रविकाशाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः।
वितर्कावेगसंभ्रान्तिहर्ष्याद्या व्यभिचारिणः"॥[10]

अद्भुतरसः विस्मयः स्थायीभावो यस्य सः। गन्धर्वो दैवतं देवता स्येति गन्धर्वदैवतः, गणादिना विस्मयोत्पादनं गन्धर्वैः क्रियते इति पुराणादिषु प्रसिद्धमित्येवधेयम्। 'अद्भुतो ब्रह्मदैवत' इति भरतोक्त्या तु 'ब्रह्माधिदैवतः' इति पाठो भवितुं युक्तः। पीतवर्ण इत्यर्थः गन्धर्वाणां पीतवर्णत्वादेवायमपि पीतस्वरूपः लोकातिगमं लोकं संसारमतिगच्छत्यतिक्रामतीति तादृशं लोकोत्तरमलौकिकमिति यावत्, इन्द्रजालिकं वस्तु आलम्बनं मतम्। तस्य लोकातिवस्तुनि गुणानां महिमा गुणमहत्त्वं पुनरुद्दीपनं भवेत्। स्तम्भो जाड्यमयम् स्वेदः, रोमाञ्चः, गद्गदस्वरः सम्भ्रमो वेगः च इमे तथा नेत्राविकाशः, आद्यपदात् निमेषरहितावलोकनादयश्च अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः कथिताः। वितर्कः, आवेगः सम्भ्रान्तिर्जडत्वम्, हर्ष आद्यपदात् औत्सुक्यादयश्च व्यभिचारिणो भवेयुः। तथा च विस्मयस्थायिभावको विस्मयजनकः कर्त्राद्यालम्बनको विस्मयकर्माद्युद्दीपितः स्तम्भाद्यनुभावितो वितर्कादिसञ्चारितोऽद्भुतो रसः।

परवर्तिनि काले पण्डितराजजगन्नाथेन रसगङ्गाधरग्रन्थे अद्भूतरसस्य विस्तृता आलोचना क्रियते। तेनोक्तम्- 'अलौकिकवस्तुदर्शनादिजन्मा आश्चर्याख्यो विस्मयः।'[11]

अभिज्ञानशाकुन्तले अद्भुतरसप्रयोगवैचित्र्यम्

कालिदासेन विरचितेषु त्रिषु नाटकेषु अन्यतमं तावदभिज्ञानशकुन्तलम् । नाटकमिदं मुख्यतया शृङ्गाररसप्रधानम्, परन्तु कविना शृङ्गाररसं विना अन्ये रसाः अपि मुख्या इति मन्यते। नाटकेऽस्मिन् अद्भुतरसस्य प्रयोगवैचित्र्यं दृश्यते अस्माभिः।

---

[5] साहित्यदर्पणः (३।३)

[6] रसगङ्गाधरः (२।६)

[7] नाट्यशास्त्रम् (षष्ठ्याध्यायः)

[8] साहित्यदर्पणः (तृतीयपरिच्छेदः)

[9]काव्यप्रकाशः, (४र्थ उल्लासः)

[10]साहित्यर्पणः,. ३।२०७

[11]रसगङ्गाधरः– १म आननः

- तत्र प्रथमाङ्के दृश्यते यत् –

“राजा – (परिक्रम्यावलोक्य च) इदमाश्रमद्वारम्। यावत् प्रविशामि।
(प्रविश्यच निमित्तं सूचयन्)

> शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।
> अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र”।।[12]
> (नेपथ्ये)
> “इतः इतः सखौ

राजा – (कर्णं दत्त्वा) अये दक्षिणेन वृक्षवटिकामालाव इव श्रूयते। यावदत्र गच्छामि। (परिक्रम्यावलोक्य च) अये, एतास्तपस्विकण्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैः वालपादेभ्यः पयो दातुमित एवाभिवर्तन्ते। (निपुणं निरूप्य) अहो मधुरमासां दर्शनम्”।

मृगयार्थं कण्वाश्रमपदं प्रविष्टवान् महाराजो दुष्यन्त इति स्वाभाविकी वार्त्ता। आश्रमपदं खलु शमप्रधानम्। तत्स्थानं हि ब्रह्मचर्यव्रतादिपालनस्य पवित्रं स्थानम्। तत्रैवाश्रमे लौकिकपरिणयस्य किमपि स्थानं नास्ति। तथापि तत्राश्रमे प्रवेशमात्रेण दुष्यन्तस्य बाहू स्फुरति। पर्यवेक्षणद्वारेण बाहुस्फुरणं भाविपरिणयस्य सूचकं स्यादिति लोकजीवने प्रचलितमस्ति। दुष्यन्तः खलु लोकजीवनस्यास्य ज्ञानलब्धः पुरुषः। तस्मादेव कारणात् बाहुस्फुरणस्य फलं तत्राश्रमे तत्रभवता किम्प्रकारेण प्राप्तव्यमिति विस्मयाभिभूतोऽभवत् तत्रभवान् दुष्यन्तः। इदमेव परिणयरूपं फलं मानवचिन्तनस्य अतीतमिति ज्ञात्वा तेन चिन्तितं यद् यस्य विषयस्य संघटनम् अवश्यम्भावि मानवचिन्तनातीतञ्च तस्य विषयसंघटनाया द्वाराणि सर्वत्रैव सन्ति इति विस्मयः। अयंप्रकारो मानवचिन्तागोचरो विस्मयावहश्चमत्कारः। अयम्प्रकारो चमत्कारोऽद्भुतरस एव।

- पुनश्च दृश्यते यत् प्रथमाङ्के –

“राजा – (ग्रहीतुमिच्छन् निगृह्य आत्मानम्। आत्मगतम्) अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः। अयं हि –

> अनुयास्यन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।
> स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तिः”।।[13] इति

कामिजनमनोवृत्तिः मानवानां कृते साधारणी प्रवृत्तिरिति स्वाभाविकी। असाधारणानां कृते एष न स्वाभाविकः। अत्र दुष्यन्तो न साधारणः पुरुषः। सार्वभौमो नृपः सः। नृपः सर्वदा देवताया अंशविशेषः मनुसंहितायां दृश्यते।[14] तस्मादेव कारणादसाधारण एव दुष्यन्तः। राजा सर्वदा जीतेन्दियो भवेत्। स्मृतिशास्त्रकारेणोक्तम् - ‘जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः’[15] इति। असाधारणानां मानवानां कृते सर्वदा कामिजनवृत्तिः त्यजनीया इति दुष्यन्तेन चिन्तितम्। अत्र राजा दुष्यन्तः शकुन्तलां ग्रहीतुमिच्छन्नपि लोकापवादादात्मानं रक्षितुं संयतया स्थातुमिच्छति। तथापि आत्मनः कामिजनमनोवृत्तिः न निवृत्तेति कृत्वा दुष्यन्तश्चिन्तयति। सः असाधारणत्वेऽपि साधारणवदाचरतीति चिन्तयित्वा स विस्मितोऽभवत्। तस्य इमां मानसिकावस्थां दृष्ट्वा स स्वयमाश्चर्यान्तितः अभवत्। अयम्प्रकारः आश्चर्योऽद्भुतरस एव । अतः तेनोक्तम् - ‘अहो’ इति शब्दः। ‘अथो शब्दः आश्चर्यार्थवाचकः’।

- नाटकेऽस्मिन् द्वितीयाङ्के अद्भुतरसस्य प्रयोगवैचित्र्यं दृश्यते यत् –

“राजा – वयस्य, किं बहुना –

> चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।
> स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः”।।[16] इति

मृगयार्थं महाराजा दुष्यन्तो कण्वाश्रमं प्रविष्टवान्। आश्रमस्थानं तावत् ब्रह्मचर्यादिव्रतपालनस्य पवित्रं स्थानम्। तस्मिन् आश्रमपदे दुष्यन्तः शकुन्तलां दृष्टवान् । तत्रैव शकुन्तलायाः रूपलावण्यं दृष्ट्वा राजा विस्मयोऽभवत्। अस्मिन् आश्रमपदे ब्रह्मचर्यादिव्रतपालनेन किं प्रकारेण इदं रूपलावण्यं सम्भवति ? राजधान्यामीदृशं रमणीसौन्दर्यं दुष्यन्तो न कदापि दृष्टवान्। शकुन्तलाया रूपसौन्दर्यं मानवीयोनिजातं न सम्भवतीति दुष्यन्तेन विचिन्तितम्। इयं रूपसृष्टिः विधिना परिकल्पितेन सर्वश्रेष्ठरूपेण निर्मिता। अतएव सा अपरा स्त्रीरत्नसृष्टिः। ब्रह्मणः सृष्टिः लोकातिक्रान्तत्वादलौकिकी। शकुन्तलाया इदमलौकिकसौन्दर्यं दृष्ट्वा दुष्यन्तः स्वयं विस्मयोऽभवत्। अयं प्रकारो विस्मयः चमत्कारः। अतः अयं प्रकारो चमत्कारोऽद्भुतरस एव।

- चतुर्थाङ्के नाटकेऽस्मिन् दृश्यते यत् –

“ (प्रविश्योपायनहस्तौ)
ऋषिकुमारौ – इदमलंकारणम्। अलंक्रियतामत्रभवती”। (सर्वा विलोक्य विस्मिताः)

“गौतमी – वत्स नारद, कुत एतत्?
प्रथमः – तातकाश्यपप्रभावात्।
गौतमी – किं मानसी सिद्धिः”?

आश्रमस्थानं तावत् स्वभावतो ब्रह्मचर्यादिव्रतपालनस्य पवित्रं स्थानम्। अतोऽत्र जागतिकभोगसाधनविषया न प्राप्यन्ते। परन्तु शकुन्तलायाः पतिगृहप्रेरणावसरे शकुन्तलालंकृतासीत्। अतः मुनिकुमारयोर्हस्तयोर्बहुमूल्यवन्तोऽलंकारान् दृष्ट्वा सर्वे विस्मिताः। कुत्र ताभ्यामिमेऽलंकाराः प्राप्यन्ते इति पृच्छति माता गौतमी। कुमारौ उक्तवन्तौ यद् एष तातकाश्यपेन प्रभावाज्जायते। आश्रमवासिनोऽकस्मादलंकारदर्शनेन विस्मयोऽनुभूयते। अयं प्रकारोऽलंकारदर्शनरूपो विषयश्चमत्कारः। अयं प्रकारः चमत्कारोऽद्भुतरस एव।

- पञ्चमाङ्के अद्भुतरसस्य प्रयोगवैचित्र्यं दृश्यते यत् –

“आश्चर्यम् !
राजा – (आकर्ण्य) किं नु खलु स्यात्?
(प्रविश्य)
पुरोहितः – (सविस्मयम्) देव, अद्भुतं खलु संवृत्तम् ।
राजा - किमिव?
पुरोहितः – देव, परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला बाहुत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता।
राजा – किं च।
पुरोहितः – स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारादुत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम”।। [17] इति

अत्रासन्नप्रसवां शकुन्तलां दुष्यन्तो वधूरूपेण न स्वीकरोति। अनेन शकुन्तला नितरामपमानिताऽभवत्। रुदती प्रस्थिता सा। तस्मिन् समये एका तेजोमयी मूर्त्तिः शकुन्तलां नीत्वा अप्सरतीर्थं गतवती। राजपुरोहितात् इमां वार्त्तां श्रुत्वा दुष्यन्तो विस्मतोऽभवत्। सर्वे समुपस्थिता राजपुरूषा अपि विस्मयापन्नाः। अयम्प्रकारो विस्मयः चमत्कार एव। अत्र टीकाकारेण राघवभट्टेनापि स्वीकृतोऽद्भुद्रसप्रयोगः। तन्मते यथा –

> ‘दुर्लभाभीष्टसंप्राप्तिः खेचराणां विलोकनम्।
> एते यत्र विभावाः स्युरनुसंचारिणस्त्वमी।।
> स्तम्भः खेदश्च रोमाञ्चः प्रलयो गद्गद्वचः।
> आवेगसंभ्रमौ जाड्यमिति यत्राथ विस्मयः।।’ इति।

---

[12] अभि.श., (अङ्कः – 1, श्लोकः – 15)
[13] अभि.श., (अंकः – 1, श्लोकः – 26)
[14] मनु. (7/4-5)
[15] मनु. (7/44)
[16] अभि.श., (अङ्कः – 2, श्लोकः – 9)
[17] अभि.श., (अङ्कः – 5, श्लोकः – 30)

- सप्तमाङ्के अद्भुतरसप्रयोगस्य वैचित्र्यं दृश्यते –

"राजा – (सविस्मयम्)

> उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः।
> अभूतलस्पर्शतयानिरुद्धतस्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते"॥[18] इति

महाराजो दुष्यन्तो देवतायाः साहार्य्यार्थं रथानारुह्य स्वर्गं गतः। यदा दुष्यन्तो रथादवतरति तदा चलमानं रथं दृष्ट्वा स विस्मितोऽभवत्। दुष्यन्तस्य रथः शून्ये धावति। रथो न भुतलं न स्पृशति । अस्मादेव कारणाद्रथाङ्गस्य शब्दो न श्रूयते। मर्त्यलोके मार्गोऽस्ति। स च मार्गो धूलिधूसरितो वर्तते। स्वर्गलोकः शून्ये तिष्ठति। परं तत्र शून्ये मार्गो नास्ति। अत एव तत्र न भूतलं स्पृशति। कथं दुष्यन्तः रथादवतरतीति न बोद्धुमर्हति सः। इमामवस्थां दृष्ट्वा महाराजः स्वयमाश्चर्यान्वितः।

- अपि च, अन्यत्राप्यद्भुतरस्य दृष्टान्तः प्राप्यते --

"राजा – (कर्णं दत्त्वा) अभूमिरियमविनयस्य। वो नु खल्वेषनिषिध्यते। (शब्दानुसारेणावलोक्य। सविस्मयम्।) अये को नु खल्वयमनुवध्यमान-स्तपस्विनीभ्यामवालसत्त्वो बालः।

> अर्धपीतस्तनं मातुरार्मदक्लिष्टकेसरम्
> प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं वलात्कारेण कर्षति"॥[19] इति

महाराजो दुष्यन्तो मारीचाश्रमपदं प्रविष्टवान्। तत्र आश्रमस्य बालकं दृष्ट्वा दुष्यन्तो विस्मितोऽभवत्। बालकः क्रीड़ायै सिंहशिशुं बलादकर्षतीति। शिशवः सिंहाद्बिभ्यतीति स्वाभाविकी। परन्तु बालकोऽयं विपरीतस्वभावविशिष्टः। स न विभेति सिंहात्। एष कथं सम्भवतीति दुष्यन्तेन मन्यते। बालकोऽयं न साधारणः। यो न साधारणः सोऽवश्यमेवासाधारणः। असाधारणो खलु अद्भुत एव । अस्यासाधारणस्य बालकस्य महावीरत्वं दृष्ट्वा राजा स्वयमाश्चर्यान्वितोऽभवत्। अयम्प्रकारो चमत्कारो विस्मयजः। अयं प्रकारो विस्मयोऽद्भुतरस एव।

- पुनश्च सप्तमाङ्के दृश्यते यत् –

"प्रथमा – (विलोक्य सोद्वेगम्) अहो रक्षाकरण्डकमस्य मनिबन्धे न दृश्यते।
राजा – अलमलमावेगेन। नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात् परिभ्रष्टम्। (आदातुमिच्छति)
उभे – विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः। मा खलु इदमवलम्ब्य। कथं गृहीतमनेन।
राजा – किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः।
प्रथमा – शृणोतु महाराजः। एषा अपराजिता नाम ओषधिः अस्य जातकर्मसमये भगवतो मारीचेन दत्ता। एतां किल मातापिरतौ आत्मानं च वर्जयित्वा अपरः भूमिपतितां न गृह्णाति।
राजा – अथ गृह्णाति।
प्रथमा – ततः तं सर्पः भूत्वा दशति।
राजा – भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया?
उभे – अनेकशः।
राजा – (सहर्षमात्मगतम्) कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि। (इति वालं परिष्वजते)
द्वितीया – सुव्रते एहि। इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयावः"[20]।

प्रथमा तापसी बालकस्य मणिबन्धे रक्षाकरण्डकं न दृष्ट्वा विस्मयाभिभूता जाता। तत्र भवान् दुष्यन्तो तापसीमाश्वस्तीकृतवान्। तेनोक्तं यत् सिंहशावकविमर्दनाद्बालकस्य हस्तादिदं कवन्धकं परिभ्रष्टमभवत्। तस्मिन् क्षणे कवन्धकमालोक्य राजा तद्हस्तगतं कृतवान्। राजहस्ते तद्दृष्ट्वा तापसौ उरोन्निहितहस्ते विस्मयाभिभूते। तदा राजा रक्षाकरण्डकं रहस्यं जिज्ञासितवान्। एषा अपराजिता नामौषधिरस्य बालकस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्तेति ते वदन्ति। मातापितरौ वर्जयित्वाऽपरो कोऽपि भूमिपातितं करण्डकं स्पृशति चेद् तत्सर्पो भूत्वा दशति। एषां कथां श्रुत्वा दुष्यन्तः स्वयं विस्मयाभिभूतः। तेन मनसि चिन्तितं यद्बालकः ममात्मजः। आत्मपुत्रलाभेन दुष्यन्त आनन्दितोऽभवत्। अतएवात्रायं रक्षाकरण्डकवृत्तान्तः नियमेन व्यापृतः। नियमव्यापृतो वृत्तान्तः खलु भवति सर्वदालौकिकः। योऽलौलिकः स एवाद्भुतः। सप्तमाङ्के कवचवृत्तान्तं योजयित्वा कालिदासेन आलंकारिकसम्मतम् - 'कार्यं निर्वहणेऽद्भुतम्' इति वचनस्य प्राधान्यं दीयते।

उपसंहृतिः

कालिदासेन तस्य श्रेष्ठनाटके अभिज्ञानशकुन्तलमित्यत्र अन्येषां प्रधानरसानां समतालमेव अद्भुतरस्यापि विचित्रितः प्रयोगो दर्शितः। कालिदासस्य प्रयोगांश्च दर्शं दर्शम् अनुमीयते यत् अद्भुतरसस्य प्रयोगे कालिदासः सर्वापेक्षया धुरीति । केषुचित् स्थलेषु अद्भुतरसस्य प्रयोगान् दृष्ट्वा मन्यते यदयं रसोऽङ्गो न, परमङ्गी रस एव । तथाहि कालिदासः संस्कृतकविमुख्येषु अद्वितीयः सरस्वत्याः पुत्रश्चेति अस्माभिर्मन्यते इति शितम्।

परिशीलिता ग्रन्थावली

1. Bharatamuni. *Nāṭyaśāstra*.Ed. R.S. Nagar. Delhi :Parimal Publications, 1981, 1.
2. Viśvanātha. *Sāhityadarpaṇa*. Ed. GurunāthaVidyānidhy and JanakinathKāvyatirtha. Calcutta (Now Kolkata): Brothers Chhatra Pustakalaya, 1927.
3. Bharatamini. *Nāṭyaśāstra* . Ed. N.P. Unni. Vols. II. Delhi: Nag Publishers, 1998.
4. Mammaṭa. *Kāvyaprakāśa*. Ed. Nārāyṇa with comm of Jālkīkara. Delhi: Parimal Publications, (Rpt. 2008).
5. Jagannātha. *Rasagaṅgādhara*. First Ānana. Ed. Chinmayi Chatterjee with Comm of Marmaprakāśa by NāgesaBhaṭṭa as also Bengali and English Translations. Kolkata-16: The Asiatic Society, 1stEdn 1992, 5.
6. Ānandabardhana. *Dhvanyāloka*. Ed. K. Krishnamoorthy. Delhi: MLBD, 1982.
7. Kālidāsa. *AbhijñānaŚakuntala*. Ed. Satyanarayana Chakrobarty with Comm Arthodyotanikā of Rāghavbhṭṭa. Kolkata: Sanskrit PustakBhandar, 1988.
8. Kālidāsa. *AbhijñānaŚakuntala*. (A Synthetic Study) Ed. Ramendra Mohan Bose. Calcutta (Now Kolkata): Modern Book Agency, 1960. Edn-3rd (Thoroughly Revised)
9. Kālidāsa. *Abhijñāna Śakuntala*. Ed. Haridāsaridhantabāgīśa with Comm. Abhijñakaumudī. Kolkata: Devalenākhavtmatha-Siddhānta-Vidyālayāt, 1883. Edt. 3rd.

---

[18] अभि.श., (अङ्कः – 7, श्लोकः – 10)
[19] अभि.श., अङ्कः – 7, श्लोकः - 14
[20] अभि.श.(सप्तमाङ्कः)